

**ՄԻՋՊԱՐՏԻԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ԵՏՊԱՏԵՐԱԶՄՅԱՆ ԹՈՒՐԳԻԱՅՈՒՄ ԵՎ  
ԴԵՄՈԿՐԱՏԱԿԱՆ ՊԱՐՏԻԱՅԻ ԱՆՑՈՒՄԸ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԳՆՈՒԽ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի վերջերին Թուրքիայում հասունանում էր ներքաղաքական խոր ճգնաժամ, որը սերտորեն միահյուսվում էր տնտեսական և ֆինանսական ճգնաժամի հետ: Երկրի ներքաղաքական իրադրության բարդացման հիմնական պատճառը կառավարող ժողովրդառեսպուբլիկական պարտիայի<sup>1</sup> վարած ուղղմանացման քաղաքականությունն էր և այդ քաղաքականության կործանարար ազդեցությունը էկոնոմիկայի, ֆինանսների, ներքին ու արտաքին քաղաքականության վրա: Պատերազմի ժամանակաշրջանում Թուրքիան զենքի տակ էր պահում գրեթե մեկ միլիոնանոց բանակ, որը պահելու համար ծախսվում էր պետական բյուջեի նշանակալի մասը: Դրա հետևանքով ընկավ թուրքական լիրայի արժեքը, ավելացավ շրջանառության մեջ եղած թղթադրամների քանակը, ուժեղացավ ինֆլյացիան, ավելացան պետական պարտքերը, քայքայվեցին ֆինանսները և բարձրացան առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները:

Չափից դուրս մեծ ուղղման ծախսերը նախապատերազմյան շրջանի համեմատությամբ 4—5 անգամ վատացրին աշխատավոր մասսաների նյութական դրությունը: Թուրքական և արևմտաեվրոպական շատ պատմաբաններ ստիպված խոստովանում են, որ պատերազմի վերջերին Թուրքիան ապրում էր տնտեսական ու ֆինանսական լուրջ ճգնաժամ<sup>2</sup>:

<sup>1</sup> 1923 թվականից սկսած իշխանությունը Թուրքիայում պատկանում էր ժողովրդա-ռեսպուբլիկական պարտիային (հետագայում՝ ԺՌՊ), որը կազմակերպվել էր 1923 թվականի օգոստոսի 23-ին Մուստաֆա Քեմալի կողմից:

<sup>2</sup> Sâ'at Tahsin Ünal, „1700 den 1958-e kadar Türk siyasi tarihi“, Ankara, 1958, s. 282; Mâkerrem Kâmil Su, „Türkiye cumhuriyeti

Բայց երկրի ռազմականացման քաղաքականությունը, որը նորանոր զրկանքներ ու տառապանքներ բերեց աշխատավոր մասսաներին, շատ ձեռնտու էր Թուրքիայի կառավարող դասակարգերին: Լայն սպառման ապրանքների գների աճումը, սպեկուլյացիայի ծաղկումը, գյուղատնտեսական հումքի և օգտակար հանածոների, մասնավորապես քրոմի հանքաքարի արտահանումը Գերմանիա վիթխարի շահույթներ բերեցին թուրք կալվածատերերին, առևտրական ու ֆինանսական բուրժուազիային: Թուրքիայի կառավարող դասակարգերի հարստացմանը նպաստեցին նաև բանվոր դասակարգի ու աշխատավոր գյուղացիության ուժգին շահագործումը և ազգային փոքրամասնությունների՝ հույների, հայերի, հրեաների, քրդերի և մյուսների անսքող կողոպտումը: Հարկավոր է նշել, որ թուրքական վիճակագրության մեջ չկան տեղեկություններ թուրքական բուրժուազիայի և կալվածատերերի հարստացման մասին: Բայց այդ պրոցեսի մասին է վկայում բանկային ավանդների և միլիոնատերերի թվի ավելացումը: Այսպես, օրինակ, թուրք բուրժուական պատմաբան Կ. Հ. Կարպատի տվյալներով 1945 թվականին մասնավոր ավանդների գումարը բանկերում կազմում էր 582 մլն թուրքական լիրա՝ 1940 թվականի 274,6 մլն լիրայի դիմաց<sup>1</sup>: Այդ նույն ժամանակաշրջանում միլիոնատերերի թիվը կազմում էր 150<sup>2</sup>: Բանկային ավանդների գումարի և միլիոնատերերի թվի ավելացումը վկայում էր, որ պատերազմի ժամանակաշրջանում տեղի է ունեցել ազգային մասնավոր կապիտալի զգալի կուտակում և առևտրա-ֆինանսական խոշոր բուրժուազիայի դիրքերի ուժեղացում: Դրա հետ մեկտեղ Թուրքիայում է՝ ավելի էին ուժեղացել ռեակցիայի դիրքերը ներքաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում: Կոմունիստական պարտիան առաջվա նման մնում էր օրենքից դուրս հայտարարված, դաժան հալածանքների ու ռեպրեսիաների էին ենթարկվում դեմոկրատական տարրերն ու ազգային փոքրամասնությունները, ընդլայնել էին իրենց գործունեությունը պանթուրքիստական կազմակերպությունները:

tarihi", Istanbul, 1957, s. 176; S. Parsadan, C. Hunca ve Y. Gök-türk, „Adnan Menderes siyasi hayatı ve nutukları“, Ankara, 1956, s. 30; K. Brockelmann, „Histoire des états islamiques depuis les origines jusqu'à nos jours, Paris, 1949, p. 243.

<sup>1</sup> K. H. Karpat, Turkey's politics. The transition to a Multi-Party system, Princeton, New Jersey, 1959, p. 32.

<sup>2</sup> „Great Britain and the East“, London, 1945, november, p. 48.

Երկրի տնտեսական ու ներքաղաքական դրությունը ԺՌՊ-ի հակաժողովրդական և հակաազգային ներքին քաղաքականությունն լիակատար սնանկության ակնառու վկայությունն է հանդիսացավ: Բնութագրելով ռեակցիայի սանձարձակությունը պատերազմի ավարտի ժամանակաշրջանում, թուրք ղեկավարական պատմաբաններից մեկը՝ Ա. Թունջերը գրում էր, որ ԺՌՊ-ի կառավարումը «ամեն ռոպե հիշեցնում էր օսմանյան վերջին կառավարության կառավարման ձևը»<sup>1</sup>: Այս ամենը անխուսափելիորեն հանգեցրին դասակարգային ու ազգային հակասությունների հետագա սրման: Անհաջողություններն էին Թուրքիայի արտաքին քաղաքականությունը՝ ֆաշիստական Գերմանիային նրա ցույց տված օգնության և ՍՍՌՄ-ի ու հակահիտլերյան կոալիցիայի մյուս երկրների դեմ Գերմանիայի մղած պատերազմում ունեցած անուղղակի մասնակցության քաղաքականությունը: Այս ամենի հետևանքով երկրում հասունանում էր ներքաղաքական խոր ճգնաժամ: Բայց դա ոչ միայն ԺՌՊ-ի կառավարման ու նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության ճգնաժամն էր, այլ Թուրքիայի կալվածատիրական-բուրժուական ամբողջ կարգի ճգնաժամը:

Գյուղացիության հողազուրկ և սակավահող մասսաները հող էին պահանջում. հաճախակի էին դարձել կալվածատիրական հողերի ընդհանուր ազատության և զինված ընդհարումները գյուղացիների և իշխանությունների միջև: Նկատելի աշխուժացել էր բանվորական շարժումը: Զուտ տնտեսական գործադուլներից ու ընդհարումներից բացի բանվորները ավելի ու ավելի հաճախ էին առաջ քաշում քաղաքական պահանջներ՝ կոմպարտիայի օրինականացում, բանվորական պարտիաների ու արհմիությունների կազմակերպման ազատություն, ութժամյա աշխատանքային օրվա վերահաստատում, սպեկուլյացիայի վերացում և այլն: Առաջադիմական մտավորականությունն ու դեմոկրատական մյուս տարրերը ամբողջ ժողովրդի հետ միասին պահանջում էին վերջ տալ հալածանքներին ու ռեպրեսիաներին, մտցնել դեմոկրատական վերափոխումներ, դադարեցնել ռեակցիայի սանձարձակություններն ու իշխանությունների կամայականությունները տեղերում, անցկացնել Մեջլիսի ուղղակի ընտրություններ, վերացնել արտակարգ օրենքները և հրաժարվել հակասովետական արտաքին քաղաքականությունից: Ինչպես գրում

<sup>1</sup> Acar Tuncer, Modern Türkiye'nin mimarı Adnan Menderes, İzmir, 1958, s. 36.

էր «Մոնդ» թերթը, «Երկրում մասսաները ամենուրեք զգում էին վերափոխման անհրաժեշտություն»<sup>1</sup>։

Դեմոկրատական վերափոխումների համար Թուրք ժողովրդի մղած պայքարը ընթանում էր արտաքին այնպիսի նպաստավոր իրադրության մեջ, ինչպիսին է գերմանական ֆաշիզմի ու ճապոնական միլիտարիզմի ջախջախումը, կապիտալիստական աշխարհի ընդհանուր թուլացումը, համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի կազմավորումն ու հետագա ամրապնդումը, գաղութային ու կախյալ երկրների ժողովուրդների հակաիմպերիալիստական պայքարի ուժեղացումը, մի շրջանում, երբ համաշխարհային ուժերի հարաբերակցությունը դասավորվել էր հօգուտ սոցիալիզմի։

Հարավ-Արևելյան և Արևելյան Եվրոպայի ժողովրդա-դեմոկրատական երկրների ազդարարյին ու արմատական սոցիալական մյուս վերափոխումները մեծ ազդեցություն գործեցին Թուրքիայի աշխատավոր գյուղացիների ու բանվորների վրա։

Իրանական Ադրբեյջանում և Քրդստանում ծավալված դեմոկրատական շարժումն ու ազդարարյին վերափոխումները նույնպես բարենպաստ արձագանք գտան Թուրքիայի հողազուրկ գյուղացիների, առանձնապես Արևելյան Անատոլիայի գյուղացիների սրտերում։ Այդ տարիներին, Թուրքիայի արևմտյան սահմանի մոտ, հույն ժողովուրդը անձնվեր պայքար էր մղում անգլիական իմպերիալիզմի ու տեղական ռեակցիայի դեմ։ Հակաիմպերիալիստական պայքարի հզոր վերելք էր նկատվում Եգիպտոսում և Իրաքում։ Հնդկաստանը, Ինդոնեզիան և Բիրման դարձան ինքնուրույն պետություններ։

Թուրքիայի ապրած ներքաղաքական ճգնաժամի արմատները անհրաժեշտ է առաջին հերթին փնտրել ներքին պատճառների մեջ, երկրի կառավարող շրջանների բռն քաղաքականության մեջ։ Բայց միաժամանակ հարկավոր է ընդգծել, որ համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի համաշխարհային-պատմական հաջողությունները և ազատագրական պայքարի աճումը Արևելքի երկրներում նույնպես հսկայական ազդեցություն գործեցին Թուրքիայի ներքաղաքական ճգնաժամի վրա։

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից առաջ, նրա ընթացքում և նրանից հետո ԺՌՊ-ի վարած քաղաքականությունից ժողովրդական ամենաալայն մասսաների գթգոհության հետևանքով խիստ խարխուլվել էին երկրի կառավարող շրջանների դիրքերը։ Թուրք կա-

<sup>1</sup> „Monde“, 1960, 29—30 mai.

ռավարողների դիրքերը խարխլվել էին նաև հանձին գերմանական Ֆաշիստների՝ իրենց հովանավորողներին կորցնելու և համաշխարհային կապիտալիստական սիստեմի ընդհանուր թուլացման հետեւանքով:

Թուրքական կառավարությունը պարզ գիտակցում էր իր խախուտ վիճակը և այդ պատճառով պատերազմից անմիջապես հետո երկրի շատ վիլայեթներում մտցրեց ռազմական դրություն և նորաձուր արյունալի ռեպրեսիաներ կիրառեց դեմոկրատական ուժերի դեմ: Թուրքական բուրժուազիան և կալվածատերերը չափազանց անհանդստացած էին իրենց իշխանության թուլացումից, ուստի և կառավարող շրջանների ֆերուսում երևան եկան լուրջ տարածայնություններ: Այդ տարածայնությունները հիմնականում կրում էին ներքաղաքական բնույթ, իսկ արտաքին-քաղաքական հարցերի շուրջը նրանց միջև ոչ մի տարակարծություն չկար:

Տարածայնությունների հիմնական հարցը էտատիզմի ֆեկատմամբ ունեցած վերաբերմունքն էր: Հայտնի է, որ սկսած երեսնական թվականներից Թուրքիայում կիրառվում էր էտատիզմի քաղաքականություն՝ բազմաթիվ ուղղակի և անուղղակի հարկերի ձևով կուտակված ժողովրդական մասսաների միջոցների հաշվին սկսվել էր պետական արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությունը:

Արդյունաբերական շինարարության գործում Թուրքիային մեծ ու անշահախնդիր օգնություն էր ցույց տալիս Սովետական Միությունը: Թուրքական բուրժուազիան այն ժամանակ տնտեսապես այնքան ուժեղ չէր, որ ինքնուրույն ձեռնամուխ լիներ թանկ նստող արդյունաբերական ձեռնարկությունների շինարարությանը և նա գերադասում էր ազատ միջոցները ներդնել առևտրի, ապահովագրական գործի մեջ՝ և այլ ուղիներում, տրտեղ կապիտալի շրջապտույտը տեղի է ունենում արագ, և համեմատաբար կարճ ժամկետներում կարելի է ստանալ մեծ շահույթներ:

Թուրքական առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի մասնակցությունը արդյունաբերական ձեռնարկատիրությանը տեղի էր ունենում պետության հովանավորության ներքո և նրա բանկային հիմնարկների միջոցով, ինչպես նաև գործարար բանկի (մասնավոր կապիտալ) միջոցով: Բայց այն բանից հետո, երբ ուժեղացան նրա տնտեսական դիրքերը, ապա նա սկսեց ավելի մեծ ձգտում հանդես բերել դեպի մասնավոր արդյունաբերական ձեռնարկատիրությունը, որին խոչընդոտ էր հանդիսանում պետական կապիտալիզմի քաղաքականությունը: Ուստի առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիան

սկսեց ակտիվորեն պայքարել էտատիզմի քաղաքականության խիստ սահմանափակման և մասնավոր կապիտալի, այդ թվում և օտար-երկրյա կապիտալի խրախուսման համար:

Թուրքական բուրժուազիայի տնտեսական պահանջները առանձնապես վառ դրսևորվեցին ագրարային ռեֆորմի օրենքի վերջնական նախագիծը և 1945—1946 Ֆինանսական տարվա պետական բյուջեի օրինագիծը մեջլիսում քննարկելու ժամանակ, ինչպես նաև Իզմիրի տնտեսական կոնգրեսում: 1946 թվականի փետրվարին Իզմիրում կայացավ տնտեսական կոնգրես: Կոնգրեսի մասնակիցները, որոնք խոշոր բանկիրներ էին, առևտրականներ, վաճառականներ ու կոմերսանտներ, պահանջում էին սահմանազատել պետական և մասնավոր կապիտալի գործունեության ոլորտները, մասնավոր կապիտալին հանձնել թեթև, սննդի ու համի արդյունաբերության ձեռնարկությունները և պետության իրավասության տակ թողնել ծանր արդյունաբերության ձեռնարկությունները, ինչպես օրինակ, Կարաբյուկի մետալուրգիական կոմբինատը և այլն<sup>1</sup>:

Տարածայնությունների մյուս աղբյուրը հետևյալն էր: Բուրժուական ընդդիմադիր շրջանները հասկանում էին, որ առանց իշխանությունը գրավելու հազիվ թե հաջողվի իրականացնել իրենց տնտեսական պահանջները և այդ պատճառով էլ նրանք հայտարարում էին, որ մեկպարտիական ռեժիմի հետագա պահպանումը փնաս է հասցնում կառավարման ամբողջ բուրժուական սխտեմին: Նրանք պահանջում էին բուրժուական դեմոկրատիայի նորմաների վերականգնում, օպոզիցիոն գործունեության ազատություն և ուրիշ պարտիաներ կազմակերպելու թույլտվություն: Իշխանությունը գրավելու համար բուրժուական օպոզիցիան որոշեց օգտվել երկրի և աշխատավոր մասսաների տնտեսական ու ֆինանսական ծանր դրությունից: Վերջինս փաստորեն օգտագործում էր ԺՌՊ-ի կառավարման հետևանքներից ժողովրդական մասսաների արտահայտած դժգոհությունը և նրանց որպես հենարան իր կողմը գրավելու համար զուտ բուրժուական պահանջներից բացի առաջ էր քաշում նաև այնպիսի պահանջներ, որ հռչակել էին իսկական դեմոկրատական ուժերը: Այս բանն արվում էր այն ակնբեր նպատակով, որ ժողովրդի դժգոհությունը ուղղեն իրենց համար ձեռնտու հունով և որ գա դուրս չգա ցանկացած շրջանակներից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Թուրքիան կարիք էր զգում իսկական դեմոկրատական ռեֆորմների, բայց եր-

<sup>1</sup> "Cumhuriyet", 1946, 12 şubat.

կրի կառավարող շրջանները այդ մասին լսել անգամ չէին ցանկանում: Եվ քանի որ և՛ ԺՌՊ-ին, և՛ ընդդիմադիր բուրժուազիային միավորում էր իշխանությունը բուրժուազիայի և կալվածատերերի ձեռքին պահելու ընդհանուր ձգտումը, թուրք կառավարողները որոշեցին ստեղծված ներքաղաքական դրությունից ելք որոնել կեղծ դեմոկրատական զիջումների մեջ, որոնք ըստ էության ոչինչ չէին կարողանա տալ ժողովրդին, բացի պատրանքից, բայց կամրապընդեին նրանց իշխանությունը: Այսպիսով ստացվում է, որ թուրք կառավարողները զիջումների դիմեցին, ելնելով ժողովրդի ու երկրի նկատմամբ իրենց իշխանությունը հավերժացնելու շահերից:

Վաղդիմիր Իլյիչ Լենինը մատնանշում էր, որ «Իրականում բուրժուազիան բոլոր երկրներում անխուսափելիորեն մշակում է կառավարման երկու սիստեմ, իր շահերի համար մղվող պայքարի և իր տիրապետության պաշտպանման երկու մեթոդ, ընդսմին այդ երկու մեթոդը մերթ փոխարինում են միմյանց, մերթ միահյուսվում զանազան զուգակցություններով: Դա, առաջին՝ բռնության մեթոդն է, բանվորական շարժմանը որևէ զիջում անելուց հրաժարվելու մեթոդը, բոլոր հին ու իրենց դարն անցկացրած հիմնարկությունները պահպանելու մեթոդը, ռեֆորմների անհաշտ ժխտման մեթոդը... Երկրորդ մեթոդը—«լիբերալիզմի» մեթոդն է, քաղաքական իրավունքների զարգացման կողմը, ռեֆորմների, զիջումների կողմն արվող քայլերի մեթոդն է և այլն:

Բուրժուազիան մեկ մեթոդից մյուսին անցնում է ո՛չ թե առանձին անհատների շարանենդ հաշվով և ո՛չ էլ պատահականությամբ, այլ նրա սեփական դրության արմատական հակասականության հետևանքով<sup>1</sup>:

Այնուհետև Վ. Ի. Լենինը գրում է, որ «Հաճախ բուրժուազիան որոշ ժամանակով հասնում է իր նպատակին «լիբերալ» քաղաքականության միջոցով, որը... ներկայացնում է «ավելի խորամանկ» քաղաքականություն: Բանվորների մի մասը, նրանց ներկայացուցիչների մի մասը երբեմն խաբվում է թվացող զիջումներով<sup>2</sup>:

Կառավարողների այդպիսի զիջումներից մեկը հանդիսացավ 1945 թվականի հունիսի 11-ի հողային ռեֆորմը: Իշխանությունների կողմից լայնորեն գովաբանված այդ ռեֆորմի հիմնական նպատակն էր կանխել հողազուրկ և սակավահող գյուղացիների սղա-

1 Վ. Ի. Լենին, Երկեր, հատ. 16, էջ 457—458:

2 Նույն տեղում, էջ 459:

քարը հողի համար և ամրապնդել կալվածատիրական և կուլակային տնտեսությունների դիրքերը:

1945 թվականի վերջին Թուրքիայի պրեզիդենտ և ԺՌՊ-ի գլխավոր նախագահ Իսենյում Հայտարարեց բուրժուական նոր պարտիաների կազմակերպման հնարավորության մասին, որը հաստատվեց ԺՌՊ-ի 1946 թվականի մայիսի համագումարի կողմից: ԺՌՊ-ի կառավարությունը, թուլատրելով բուրժուական նոր պարտիաների կազմավորումը, նպատակ էր հետապնդում հաղթահարել ներքաղաքական ճգնաժամը: Դա հիշյալ բնույթի ամենաարդյունավետ միջոցառումը հանդիսացավ: Բայց այդ որոշմամբ բավարարվեցին նաև բուրժուական ընդդիմադիր շրջանները, որոնք ստացան որպես պարտիա ձևավորվելու հնարավորություն: 1945—1946 թթ. ժամանակաշրջանում երկրում կազմվեցին բուրժուական հետևյալ պարտիաները. ազգային վերածննդի պարտիա (1945 թ. հուլիսի 18), դեմոկրատական պարտիա (1946 թ. հունվարի 7), լիբերալ-դեմոկրատական պարտիա (1946 թ. մարտի 11) և այլն<sup>1</sup>:

Երկրի կառավարող շրջանները ամեն կերպ խուլընդոտ էին հանդիսանում բանվոր դասակարգի պարտիայի կազմավորմանը: Բայց աշխուսմանայնիվ 1946 թ. հունիսի 6-ին կազմակերպվեց Թուրքիայի սոցիալիստական բանվորա-գյուղացիական պարտիան: Շեֆիկ Հյուանյու Դեյմերի գլխավորությամբ, որը հանդիսանում էր դեռևս 1919 թվականին կազմակերպված սոցիալիստական բանվորա-գյուղացիական պարտիայի ղեկավարներից մեկը<sup>2</sup>:

Սակայն հարկավոր է նշել, որ իսկական բանվորական պարտիա կազմակերպելուց բացի, Թուրք կառավարողները առանձնահատուկ հոգատարություն ցուցաբերեցին կեղծ բանվորական պարտիաներ՝ բանվորական շարժման ներսում գործակալություն կազմակերպելու մասին: Այդպիսի պարտիաներ հանդիսացան՝ սոցիալական արդարության պարտիան (1946 թ. փետրվարի 28), Թուրքական սոցիալ-դեմոկրատական պարտիան (1946 թ. ապրիլի 26), Թուրքիայի սոցիալիստական պարտիան (1946 թ. մայիսի 14) և այլն<sup>3</sup>:

Կառավարող պարտիան բոլոր միջոցներով ձգտում էր առաջադիմական կազմակերպություններին զրկել ներքաղաքական կյան-

<sup>1</sup> Tarık Z. Tunaya, Türkiye'de siyasi partiler 1859—1952, İstanbul, 1952, s. 639—694.

<sup>2</sup> Tarık Z. Tunaya, s. 704.

<sup>3</sup> Tarık Z. Tunaya, s. 693—702.

թիւ մասնակցելու հնարավորութիւնից, որպէսզի քաղաքական ասպարեզում մնան միայն բուրժուական օպոզիցիոն պարտիաներ։ Արդեն մինչև 1946 թ. դեկտեմբերը Թուրքիայի սոցիալիստական լատվորա-գլուղացիական պարտիան արգելվել էր, իսկ ղեկավարները տրվել ղատի՝ կոմունիստական պրոպագանդայի համար<sup>1</sup>։ Դրանից հետո քաղաքական ասպարեզը մնաց բուրժուական պարտիաներին։ Այդ ասպարեզի մի ծայրին կանդնած էր ԺՌՊ-ն, իսկ մյուս ծայրին՝ բուրժուազիայի և կալվածատերերի քաղաքական կազմակերպութիւնները, որոնցից աչքի ընկավ և գլխավոր տեղը ղրավեց դեմոկրատական պարտիան։

Պեմոկրատական պարտիայի հիմնադիրներն էին Զելալ Բայարը (պարտիայի Կենտկոմի նախագահ), Ադնան Մենդերեսը, Ֆուադ Քյոփրյուլուն և Ռեֆիկ Կորալթանը՝ առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի, կալվածատերերի, ռեակցիոն պրոֆեսորութան, ինչպես նաև շինովնիկութան առավել տիպիկական ներկայացուցիչները։

1945 թվականի հունիսի 12-ին Բայարը, Մենդերեսը, Քյոփրյուլուն և Կորալթանը ԺՌՊ-ի պառլամենտական ֆրակցիայի բյուրոյին ներկայացրին մի առաջարկութիւն, որով պահանջում էին պարտիայի կանոնադրութան լիբերալացում։ Սակայն այդ առաջարկութիւնը հանդիպեց պրեմիեր-մինիստր Սարաջօղլուի խիստ դիմադրութանը. նա հայտարարեց, որ վերոհիշյալ պահանջը, կարող է քննութան առնվել միայն պարտիայի համագումարի կողմից<sup>2</sup>։ Պառլամենտական խումբը մերժեց այդ առաջարկութիւնը։

Զնայած այն բանին, որ օպոզիցիայի առաջին փորձը անհաջողութան մատնվեց, Բայարը մեջլիսի նախագահութանը ներկայացրեց մի նոր առաջարկութիւն մամուլի օրենքի փոփոխման մասին<sup>3</sup>։ Նրա առաջարկութան էութիւնը կայանում էր նրանում, որ ընդլայնվեն մամուլի իրավունքները, սահմանափակվի գրաքննութիւնը և փոփոխվեն մամուլի մասին օրենքի 17-րդ և 50-րդ հոդվածները, որոնց համաձայն իշխանութիւնները իրավունք ունեին փակել թերթերը։ Բայց մեջլիսը մերժեց Բայարի այս առաջարկութիւնը ևս։ Միաժամանակ Մենդերեսը և Քյոփրյուլուն սկսել էին «Վաթան» թերթում քննադատել կառավարութան ներքին քա-

<sup>1</sup> Anthony T. Bouscaren, Imperial communism, Washington 1953, p. 133.

<sup>2</sup> „Revue française de science politique“, volume IV, N1, janvier-mars, 1954, p. 140—141.

<sup>3</sup> K. H. Karpat, p. 141.

դաճաճանությունը<sup>1</sup>, որի համար 1945 թվականի սեպտեմբերի 21-ին նրանք վտարվեցին պարտիայից<sup>2</sup>, Կորալթանը, որը պաշտպանում էր նրանց, նույնպես վտարվեց պարտիայից<sup>3</sup>, բայց նրանք երեքն էլ պահպանեցին դեպուտատական մանդատները: 1945 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Բայարը. պարտիայից իր համախոհների վտարման կապակցությամբ սկզբում ցած դրեց դեպուտատական լիազորությունները<sup>4</sup>, իսկ դեկտեմբերի 3-ին Դուրս եկավ ԺՌՊ-ից: Շուտով նրանք չորսն էլ հայտարարեցին, որ մտադիր են կազմակերպել նոր պարտիա «դեմոկրատական» անունով և ձեռնամուխ եղան պարտիայի կանոնադրության և ծրագրի մշակմանը: Մեկ ամիս հետո, 1946 թվականի հունվարի սկզբին, դեմոկրատական պարտիան ձևավորվեց պաշտոնապես: Բայանքն՝ նրա կանոնադրությունն ու ծրագիրը հաստատվեցին Ներքին գործերի մինիստրության կողմից<sup>5</sup>: Համառոտ այս էր դեմոկրատական պարտիայի կազմակերպման պատմությունը:

Սկզբից ևեթ հարկավոր է նշել, որ ծրագրի նախնական տեքստի և հետագայում փոփոխված տեքստերի միջև էական տարբերություն չկա, դրանք գրեթե համահման են: Ուստի մենք կօգտվենք նրա նախնական տեքստից:

Իր բազմախոստում ծրագրում դեմոկրատական պարտիան հայտարարում էր, որ պարտիայի նպատակն է պետությունը կառավարել դեմոկրատական սկզբունքներով, վերացնել գործազրկությունը, հաստատել սոցիալական ներդաշնակություն և բավարարել հասարակության բոլոր սնվամաների շահերը, սկսած գյուղացուց ու բանվորից և վերջացրած կալվածատիրոջով ու կապիտալիստով: Ծրագիրը խոստանում էր բարելավել ազգային լուսավորության, առողջապահության և արդարադատության վիճակը. նա մի շարք միջոցառումներ էր նշում գյուղատնտեսության վիճակի բարելավման և գյուղատնտեսական կոլտուրաների բերքատվության բարձրացման ուղղությամբ: Ինչ վերաբերում է արգյունաբերության բնա-

<sup>1</sup> „Vatan“, 1945, 13, 14 ve 18 eylül.

<sup>2</sup> T a r i k Z. T u n a y a, s. 648.

<sup>3</sup> „Vatan“, 1945, 28 kasım.

<sup>4</sup> „Vatan“, 1945, 29 eylül.

<sup>5</sup> Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրն ու կանոնադրությունը հետագայում հաստատվել են մի քանի անգամ՝ պարտիայի առաջին համագումարում (1947), երկրորդ (1949) և երրորդ (1951) համագումարներում: Պարտիայի ծրագիրը ան՝ս „Türkiyede siyasi dernekler“, Ankara, 1950, s. 169—171; Tarık Z. Tunaya, s. 662—673.

դավառում դեմոկրատական պարտիայի նշած քաղաքականությանը, ապա ծրագրում ասվում էր, որ «մասնավոր նախաձեռնությունը և կապիտալները հանդիսանում են տնտեսական կյանքի հիմքը: Ուստի նրանց անհրաժեշտ է տրամադրել գործունեության նոր ոլորտներ ու պայմաններ՝ ազատության և անվտանգության առկայությամբ: Մենք համոզված ենք, որ գործունեության ոլորտի խիստ սահմանազատման պայմանով հնարավոր և նույնիսկ օգտակար է մասնավոր և պետական նախաձեռնության համագործակցությունը այն կերպ, որ նրանք խոչընդոտ չհանդիսանան միմյանց և օգնություն ցույց տան իրար» (հոդված 43)<sup>1</sup>: Այնուհետև ծրագրում ներշնչվում էր, որ «հիշելով մասնավոր նախաձեռնության և կապիտալիստների կայունացված ու անվտանգ գործունեության շահերից անհրաժեշտ է խստորեն որոշել պետության տնտեսական գործունեության սահմանները» (հոդված 44)<sup>2</sup>: Պարտիայի ծրագրի համաձայն, պետությունը պետք է զբաղվեր ծանր արդյունաբերության ստեղծմամբ և խոշոր էլեկտրականների, երկաթուղիների, նավահանգիստների, տրանսպորտային խոշոր միջոցների ու ջրմուղների, լեռնահանքային և անտառային տնտեսության խոշոր ձեռնարկությունների շինարարությամբ, մի խոսքով այն միջոցառումներով, «որոնք մասնավոր նախաձեռնությունը և կապիտալիստները ի վիճակի չէին իրագործել կամ չէին բերի բավականաչափ շահույթ» (հոդված 45)<sup>3</sup>: Ծրագիրը պահանջում էր նաև կնքել երկարաժամկետ արտաքին փոխառություններ և թուրքական լիրայի դեմովաճի: Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրը հաշվի էր առնում թուրքական խոշոր բուրժուազիայի ձգտումները, որը քիչ շահութաբեր բոլոր ձեռնարկությունները գցում էր պետության վրա, իսկ իրեն թողնում էր արդյունաբերության ամենից ավելի շահութաբեր ճյուղերը:

Ծրագրի 12-րդ հոդվածում ասված է. «Մենք մտադիր ենք օրենքից դուրս համարել քաղաքական այն ընկերությունները, որոնք նպատակ ունեն խախտել մեր երկրի անկախությունն ու տերիտորիալ ամբողջականությունը, սահմանափակել քաղաքացիների հիմնական իրավունքները, կամ թե կապված են երկրի սահմաններից դուրս գտնվող քաղաքական կազմակերպությունների հետ»<sup>4</sup>: Այս

<sup>1</sup> Tarık Z. Tunaya, s. 667.

<sup>2</sup> Նույն տեղում:

<sup>3</sup> Նույն տեղում, էջ 667—668:

<sup>4</sup> „Türkiyede siyasî derneklér“, Ankara, 1950, s. 170.

հողվածը ամբողջապես ուղղված էր կոմպարտիայի դեմ, երկրորդը իսկական դեմոկրատների ու հայրենասերների դեմ, խաղաղութիւն կողմնակիցների դեմ: Իրականում, հենց այդ մարդիկ են հանդիսանում երկրի անկախության և ամբողջականութան, քաղաքացիական իրավունքների ու ազատութունների երաշխիքի ու ապահովման ջերմ կողմնակիցներն ու հետևողական պաշտպանները: Պարտիայի ծրագիրը չէր թաքցնում ազգային փոքրամասնութիւններին թուրքացնելու իր ձգտումը: Այդ մասին սեռով սպիտակի վրա գրված է 13-րդ հոդվածում, որ «Մեր պարտիան թուրք է համարում բոլոր քաղաքացիներին, անկախ նրանց ցեղային սպատկանելիութիւնից ու դավանանքից և նրանց համար ճանաչում է թուրքերին տրված բոլոր իրավունքները»: «Մեր արտաքին քաղաքականութիւնը պետք է հիմնվի իրավական հավասարության վրա, միջազգային քաղաքական, տնտեսական և կուլտուրական համագործակցության վրա, կոլեկտիվ անվտանգության և բարի դրացիական հարաբերութիւնների վրա», ի լուր ամենքի հայտարարում էր դեմոկրատական պարտիան իր արտաքին քաղաքականութեան մասին<sup>2</sup>:

Դեմոկրատական պարտիայի ծրագիրը շատ մեծախոստում էր, դեմագոգիայի բավականաչափ մեծ բաժնով, և նպատակ ունէր խաբել այն մարդկանց, որոնք քիչ էին փորձված բուրժուական պարտիաների ծրագրերի և պրակտիկ գործերի հարցերում: Պարտիայի ծրագիրը կազմվել էր կոնստիտուցիայի վեց սլաքների հիման վրա, իսկ կոնստիտուցիան էլ, ինչպես հայտնի է, կազմված է ԺՌՊ-ի ծրագրին համապատասխան: Արդեն, միայն այս հանգամանքից ելնելով, պարզ է դառնում, որ ԺՌՊ-ի և դեմոկրատական պարտիայի ծրագրերի միջև էական տարբերութիւն չէր կարող լինել զխավորապես այն պատճառով, որ նրանք երկուսն էլ ներկայացնում և պաշտպանում են միևնույն դատակարգի՝ շահագործողների դատակարգի շահերը, որոնք շահագործված են իշխանութիւնը իրենց ձեռքում պահելու մեջ: Այդ երկու պարտիաները բուրժուազիայի և կալվածատերերի դատակարգի ծնունդն էին և կոչված էին հավատով ու գործով ծառայելու նրանց: Այդ պարտիաների ծրագրերի միջև էական տարբերութեան բացակայութիւնը նշում են նաև Տ. Ֆեյզի-օղլին<sup>3</sup>, Յալմաշը<sup>4</sup>, իսկ ինքը՝ Բայարը պնդում էր, թե դե-

<sup>1</sup> „Türkiyede siyasi dernekler“, s. 170.

<sup>2</sup> Նույն տեղում, էջ 171:

<sup>3</sup> „Revue française...“, ibid, p. 176.

<sup>4</sup> A. E. Yalman, Turkey in my time, Oklahoma, 1956, p. 227.

մոկրատական պարտիան ժն-Պ-ից տարբերվում է Աթաթյուրքի շարադրած սկզբունքների մեկնաբանմամբ և կիրառմամբ<sup>1</sup>։

Բայց ծրագրի այն հոգվածները, որոնցում խոսվում էր էտատիզմի քաղաքականության խիստ սահմանափակման, մասնավոր և օտարերկրյա կապիտալի խրախուսման և լիրայի դեմալվացիայի մասին, համապատասխանում էին հարստացած առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիայի շահերին, որը ցանկանում էր ընդլայնել մոնոպոլոր-ձեռնարկատիրական գործունեության շրջանակները։ Միենույն ժամանակ հարկավոր է ամենայն պարզությամբ նշել, որ հենց այդ հոգվածներն էին համապատասխանում ամերիկյան մոնոպոլիաների ագրեսիվ ձգտումներին ու շահերին, որոնք արդեն կազմել էին Թուրքիան Մերձավոր և Միջին արևելքում իրենց ռազմա-քաղաքական պլանցդարմը դարձնելու պլանները։ Ուստի պատահական չէ, որ դեմոկրատական պարտիայի կանոնադրությունը և ծրագիրը կազմելու գործին ակտիվորեն մասնակցել են ամերիկացի մի պրոֆեսոր և ամերիկյան իմպերիալիզմի վաղեմի ջատագով Յալմանը<sup>2</sup>։

Դեմոկրատական պարտիայի կազմավորումը տարբեր կերպ է բացատրվել Թուրքիայում և արտասահմանում։ Ինքը՝ Ինենյուն այդ հարցը իրականությանը հակառակ բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Նրկրի կարիքների համար, բնական մթնոլորտ և դեմոկրատիա ստեղծելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել մեկ ուրիշ պարտիա» (Ընդգծումը մերն է—Ռ. Կ.)<sup>3</sup>։

Թուրքական և արևմտասլավոպական մի քանի հեղինակներ այդ պարտիայի առաջացման պատճառներից մեկը տեսնում էին Ինենյուի նկատմամբ Բայարի և Մենդերեսի ունեցած անձնական թըշնամության մեջ, որոնք օպոզիցիայի մեջ էին գտնվում նրա նկատմամբ<sup>4</sup>։

Մի շարք ուրիշ հեղինակներ, ինչպես Ս. Փարսադանը, Ջ. Հունջան, Ի. Գյուկթյուրքը, Կ. Կարպատը, Թ. Թումայան և Ֆ. Հյուսյեն լրջորեն պնդում են, թե Թուրքական կառավարությունը թուլատրել է կազմակերպել քաղաքական պարտիաներ, այդ թվում նաև դեմոկրատական պարտիան, ելնելով արտաքին-քաղաքական

<sup>1</sup> См. Г. А ко п я н, Турецкая реакция на службе американского империализма, М., 1951, стр. 6.

<sup>2</sup> „Vatan“, 1948, 18 ocak.

<sup>3</sup> „Vatan“, 1946, 2 kasım.

<sup>4</sup> А. Т у н с е р, s. 9; „Monde“, 1960, 29—30 mai.

նկատառումներից, այն է՝ քիչ թե շատ «դեմոկրատական» երևալ ֆաշիստական ռեժիմների պարտությունից և Թուրքիայի՝ Միավորված ազգերի կազմակերպության մեջ մտնելուց հետո<sup>1</sup>:

Բայց կան նաև հեղինակներ, որոնք դեմոկրատական պարտիայի կազմավորումը բացատրում էին այն լայն դժգոհությամբ, որ առաջացել էր երկրում կառավարման մեկպարտիական սիստեմի հետևանքով: Դրանց թվին են պատկանում Քաղաքական հանրագիտական բառարանի՝ հեղինակները, է. Զ. Կարալը, անգլիական «Ուոլդ ֆիլոսոֆի» հանդեսը և այլն<sup>2</sup>:

Ինքը՝ դեմոկրատական պարտիան իր կազմակերպման պատճառներն ու նպատակները բացատրում էր հետևյալ կերպ. «Դեմոկրատական պարտիան, որը հավատում է մեր քաղաքական կյանքը միմյանց հարգող պարտիաների օգնությամբ ղեկավարելու անհրաժեշտությանը, ստեղծել է Թուրքիայի կողմից հանրապետության դեմոկրատականացման էլ ավելի լայն կիրառման և դեմոկրատական հայացքների ու գաղափարախոսության հիման վրա ընդհանուր քաղաքականության զարգացման նպատակով<sup>3</sup>:

Կեղծ դեմոկրատական զիջումներով վերահաս ներքաղաքական ճգնաժամի հաղթահարումը, բուրժուազիայի և կալվածատերերի իշխանության ամրապնդումը և դրա օգնությամբ ժողովրդական մասսաների դեմոկրատական շարժման ճնշումը հանդիսացան այն պատճառները, որոնք ստիպեցին Թուրքական կառավարությանը՝ թույլ տալու նոր պարտիաների, հատկապես դեմոկրատական պարտիայի կազմակերպումը: Ինչպես հետագայում խոստովանում էր ինքը՝ Ինենյուն, ժողովրդի զայրույթը ճնշելու համար «դեմոկրատական պարտիան ավելի շատ բան արեց, քան պաշարողական դրությունը»<sup>4</sup>:

Դեմոկրատական պարտիայի հանդես գալը ուրախությամբ ընդունեցին օպոզիցիոն բուրժուազիան և առևտրական շրջանները, կալվածատերերն ու կուլակները, որոնք նրան ցույց էին տալիս

<sup>1</sup> S. Parsadan, C. Hunca ve Y. G'aktürk, s. 37; K. H. Karpas, p. 137; Tarik Z. Tunaya, s. 647; „The Middle East 1961“, London, 1961, p. 332; F. L. Huiller, „Le Moyen-Orient contemporain“, 1946—1958, Paris, 1959, p. 178.

<sup>2</sup> Ansiklopedik politika sözlüğü İstanbul, 1957, s. 96; E. Z. Karal, Türkiye Cumhuriyeti tarihi (1918—1953), İstanbul, 1958, s. 218; „World affairs“, см. Г. Акopian, там же, стр. 7.

<sup>3</sup> Tarik Z. Tunaya, s. 662.

<sup>4</sup> «За прочный мир, за народную демократию», 13 октября 1950 г.

առատաձևուն սգնություն և նպաստներ՝ բջիջներ կազմակերպելու համար: Այդ պարտիայի հանդես գալը առանձին խանդավառություններ չէր բերում, արևմտաֆինանսական բուրժուազիան:

Դեմոկրատական պարտիայի պարագլուխները եռանդուն կերպով ձեռնամուխ եղան սկզբնական բջիջների կազմակերպմանը: Այդ պարտիայի առաջին, ստորին կազմակերպությունը հիմնվել էր Սամսոնովի՝ Պարտիայի մեջ առաջին հերթին մտնում էին բանկիրներն ու արդյունաբերողները, առևտրականներն ու վաճառականները, կապալառուներն ու ինժեներները, բժիշկներն ու ժուռնալիստները, կալվածատերերն ու կուլակները, փաստաբաններն ու դատավորները, կոմերսանտներն ու խանութպանները, ուսուցիչներն ու համալսարանների դասատուները և ուրիշներ:

Բայց անհրաժեշտ է նշել, որ այդ պարտիայի մեջ մտնում էին նաև բանվորներ ու գյուղացիներ, արհեստավորներ ու մանր ծառայողներ, որոնք հիասթափվել էին ԺՌՊ-ից և հավատացել նրա սոցիալական դեմագոգիային՝ ու սոցիալական բոլոր շարիքներից իրենց փրկելու նրա խոստումներին, և անփորձ էին բուրժուական պարտիաների միջպարտիական պայքարի հարցերում: Դեմոկրատական պարտիայի մեջ էին մտնում նաև ազգային փոքրամասնությունների շատ ներկայացուցիչներ, որոնք հույս ունեին, թե այդ պարտիան իշխանության գլուխ անցնելուց հետո թուրքերին հավասար իրավունքներ կտրվեն նաև իրենց: Վերոհիշյալ հանգամանքներով դեմոկրատական պարտիայի դասակարգային կազմը սաացվեց շատ խալտաբղետ. նրա անդամները պատկանում էին դասակարգային, կրոնական, ազգային տարբեր կատեգորիաների, բայց պարտիայի ղեկավարությունը զավթել էին առևտրա-ֆինանսական բուրժուազիան և կալվածատերերը: Այդ պարտիան չէր ստեղծվել, որ նրա գործերը տնօրինեին ստորին խավերը: 1946 թվականին Մեջլիսի՝ ժամկետից շուտ հայտարարված ընտրությունների դեպուտատության թեկնածուների ցուցակը պերճախոս վկայում է այն մասին, որ այդ պարտիայում իշխում էին նրանք, որոնց ծնունդն էր ինքը: Այդ ցուցակը լի էր բիզնեսի ու առևտրի գործադիրներով, խոշոր ձեռնարկատերերով ու հողային արհեստկրատիայի ներկայացուցիչներով: Դեմոկրատական պարտիայից դեպուտատության 243 թեկնածուներից յոթը բանկիրներ էին, քառասուն երկուսը՝ կալվածատերեր ու կուլակներ, երեսունինը՝ կոմերսանտ-

<sup>1</sup> „Ansiklopedik politika sözlugu“, s. 96.

ներ, երկուսը՝ նահանգապետեր, տասնհինգը՝ գեներալներ և սպաներ, հիսուներկուսը՝ փաստաբաններ, քառասունը՝ բժիշկներ, տասնորսը՝ կապալառու ինժեներներ, վեցը՝ պրոֆեսորներ, հինգը՝ դեղագործներ, ութը՝ թերթերի տնօրեններ ու ժուռնալիստներ և տասներեքը՝ ուսուցիչներ<sup>1</sup>։

1946 թվականի հուլիսի 28-ին կայացած մեջլիսի ուղղակի ընտրությունները։ Կառավարող պարտիան, ոստիկանությունն ու ժանդարմերիան կոպիտ ճնշում էին գործադրում ընտրողների վրա<sup>2</sup>, բայց ԺՌՊ-ի կառավարումից դժգոհությունն այնքան ուժեղ էր, որ դեմոկրատական պարտիային հաջողվեց ստանալ դեպուտատական 61 տեղ<sup>3</sup>։ ԺՌՊ-ն պարտություն կրեց այնպիսի կարևոր վիլայեթներում, ինչպես Ստամբուլի և Իզմիրի վիլայեթները, այսինքն՝ այնտեղ, որտեղ դեմոկրատական պարտիան իր կազմավորման առաջին իսկ օրից ուներ կայուն հենարան։ Դեմոկրատական պարտիան Ստամբուլում 23 դեպուտատական տեղից ստացավ 18. Նա հաղթանակ տարավ նաև Անկարայում։ Մեջլիսի ընտրությունները ցույց տվեցին ԺՌՊ-ի դիրքերի լուրջ թուլացումը։

ԺՌՊ-ի պարագլուխները, վերահաս ներքաղաքական ճգնաժամը հաղթահարելու համար որոշեցին օգտվել օտարերկրա որևէ մեծ տերությունից՝ աջակցությունից։ Այդպիսի տերություն հանդիսացավ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները։

1947 թվականի մարտի սկզբին թուրքական կառավարությունը դիմեց ԱՄՆ-ին, խնդրելով օգնություն։ Շուտով, մարտի 12-ին, ԱՄՆ-ի պրեզիդենտ Տրումենը կոնգրեսին հղեց մի ուղերձ, որով առաջարկում էր ռազմական «օգնություն» ցույց տալ Հունաստանին և Թուրքիային։ «Տրումենի դոկտրինայի» հռչակումը, որը ձգտում էր Թուրքիան դարձնել ամերիկյան ռազմա-ստրատեգիական պլան-դարմը Մերձավոր և Միջին արևելքում, համապատասխանում էր նաև թուրքական ռեակցիայի ձգտումներին՝ պահպանելու և ամրապնդելու իր իշխանությունը ժողովրդի և երկրի նկատմամբ։ Այդ պատճառով ԱՄՆ-ի «օգնությունը» ուրախությամբ դիմավորեցին բուրժուական բոլոր պարտիաները առանց բացառության։ Այսպես, օրինակ, Բայարը հայտարարեց. «ԱՄՆ-ը ըստ արժանվույն գնահատեց թուրք ժողովրդի նշանակությունը որպես կարևորագույն գործոնի՝ Մերձավոր արևելքում և, հետևաբար, ամբողջ աշխար-

<sup>1</sup> А. Ф. Миллер, Очерки новейшей истории Турции, М., 1948, стр. 221; Б. Данциг, Турция, М., 1949, стр. 246—247.

<sup>2</sup> А. Tuncer, s. 45.

<sup>3</sup> Tarik Z. Tunaya, s. 657.

նում, Մենք Տրումենի առաջարկությունները դիմավորում ենք մեծ դժուարակությամբ և շնորհակալությամբ<sup>1</sup>։

Իվ Ժո-Պ-ն, և դեմոկրատական պարտիան, յուրաքանչյուրն առանձին, ձգտում էին շահել ԱՄՆ-ի բարեհաճ վերաբերմունքը, առաջինը իշխանությունը իր ձեռքում պահելու, իսկ երկրորդը՝ իշխանության դուրս անցնելու համար։

Դեմոկրատական պարտիան օպոզիցիոն լայն գործունեություն ծավալեց Ժո-Պ-ի դեմ. նա կազմակերպում էր հրապարակային ժողովներ, միտինգներ, պառլամենտական բուռն վիճաբանություններ։ Շատ հաճախ դեմոկրատական պարտիայի դեպուտատները լքում էին մեջլիսի նիստերի դահլիճը, ինչպես նաև բոյկոտի էին ենթարկում տեղական ընտրությունները։ Բնակչությանը իր կողմը գրավելու համար դեմոկրատական պարտիան քննադատության էր ենթարկում կառավարության բոլոր միջոցառումները ներքին քաղաքականության բնագավառում, ամենամույլ գույներով ներկայացնում երկրի տնտեսական ու ֆինանսական ծանր դրությունը։ «Դեմոկրատները» պարագլուխները պահանջում էին վերջ դնել իշխանությունների կամայականությանը, վերացնել հակակոնստիտուցիոն օրենքները, բարձրացնել մեջլիսի դերը ներքաղաքական կյանքում, բարձրացնել բանվորների ու գյուղացիների կենսամակարդակը, իջեցնել առաջին անհրաժեշտության ապրանքների գները, բանվորներին վերապահել գործադուլի իրավունք, ընդլայնել մամուլի իրավունքները և ներգրավել օտարերկրյա կապիտալը։ Օպոզիցիան քննադատում էր կառավարությանը լուսավորության և առողջապահության ողբալի վիճակի համար, պետական ապարատի կաշառակերության և ծախվածության համար, գործադիր իշխանության լիազորությունների գերազանցման համար և պարտիական ապարատի ու պետության սերտաճման համար։ Օպոզիցիան կառավարությանը և Ժո-Պ-ին մեղադրում էր Աթաթյուրքի սկզբունքները մոռացության տալու համար և մեծ աղմուկ էր բարձրացնում նրա անձին ու սկզբունքներին իր նվիրվածության մասին։ Այդ բանն արվում էր շահադիտական նպատակով, որպեսզի շահեն Աթաթյուրքին հարգող մարդկանց աջակցությունը։ Օպոզիցիան պահանջում էր նաև, որ ռեսպուբլիկայի պրեզիդենտը չմիջամտի միջպառտիական գործերին, ապահովի ընտրությունների գաղտնիությունը և ադմինիստրատիվ օրգանների վերապարտականությունը<sup>2</sup>։

<sup>1</sup> „Vatan“, 1947, 14 mart.

<sup>2</sup> „Revue française...“ ibid, p. 141.

Բայց Բայարը և Մենգերեսը պաշտպանում էին կառավարության արտաքին քաղաքականությունը. հատկապես նրա թշնամական քաղաքականությունը Սովետական Միության նկատմամբ: Նրանք պաշտպանում էին նաև կառավարության հալածանքները կոմպարտիայի, բանվորների և առաջադիմական մյուս կազմակերպությունների դեմ: Դեմոկրատական պարտիայի օպոզիցիոն գործունեությունը ուղղված էր միայն իշխանությունը նվաճելու, այլ ոչ թե վերահիշյալ սոցիալական աղետները արմատախիլ անելու նպատակին:

1950 թվականի փետրվարի 16-ին մեջլիսը ընդունեց № 5545 ընտրական նոր օրենքը, որի առաջին հոդվածի համաձայն այսուհետև մեջլիսի ընտրությունները պետք է տեղի ունենային մասժորիտար սիստեմով: Այս օրենքը ընդունվելուց հետո նոր լրացված վավեց «գզվուտոցը» իններորդ Մեջլիսի ընտրությունների նախօրյակին: Դեմոկրատական պարտիան հրապարակեց իր նախընտրական ծրագիրը, որը կրկնում էր իր բոլոր նախկին խոստումներն ու պահանջները և միաժամանակ քննադատում էր կառավարող պարտիայի ծրագիրը: Պարտիայի լիդերները իրենց նախընտրական ելույթներում պահանջում էին նաև կրճատել անուղղակի հարկերը, պետական ապարատի համար կատարվող ծախսերը, խոստանում էին Սև ծովի ափի հողագուրկ գյուղացիներին մասսայաբար վերաբնակեցնել Կըզըլ-Ըրմակ և Նշիլ-Ըրմակ գետերի միջև ընկած բարեբեր հողերի վրա և վարել խաղաղության ու աշխարհի բոլոր երկրների հետ բարեկամության քաղաքականություն: Դեմոկրատական պարտիայի ղեկավարները բանվորներին խոստացան նաև գործադուլի իրավունք<sup>1</sup>: Դեմոկրատական պարտիայի պարագլուխները հատուկ նախընտրական ուղևորություն սկսեցին երկրում:

Դեմոկրատական պարտիայի դեպուտատության թեկնածուների ցուցակը դարձյալ լի էր այն մարդկանցով, որոնք ամուր նստած էին նրա պարտիական թամբին:

1950 թվականի մայիսի 14-ին կայացան մեջլիսի ընտրությունները, որոնք անցան ոստիկանական ամենակոպիտ ճնշման ու կամայականության պայմաններում: Ժանդարմերիան դեպի ընտրական քվեատուփերն էր տանում ընտրողների խմբերին և ստիպում նրանց քվեարկել ԺՌՊ-ի օգտին: Կատարվել էին ընտրական բուլլետենների բազմաթիվ կեղծիքներ: Ընտրություններին մասնակցել

<sup>1</sup> Eleanor Bishee, The New Turks, Philadelphia, 1951, p. 107.

էր ընտրողների մոտ 75%<sup>1</sup>, իսկ մնացածները փաստորեն բոլկոտի էին ենթարկել ընտրութիւնները: Կառավարող պարտիան ամօթալի պարտութիւն կրեց: Խնկուն տանու տվեց մայրաքաղաքում, բայց մեղլիս ընտրվեց Մալաթիայի վիլայեթից, որտեղ նա նույնպէս քվեարկվում էր: Այնքան մեծ էր ընտրողների զայրույթը կառավարության քաղաքականութեանից, որ ընտրվեց կառավարութեան ոչ մի անգամ, բացի Շամսուդդին Գյունալթայից<sup>2</sup>: Դեմոկրատական պարտիան ստացավ ձայների 53,6%, իսկ ԺՌՊ-ն՝ 40%<sup>3</sup>, բայց մեղլիսում դեմոկրատական պարտիան ստացավ 434 դեպուտատական տեղ, իսկ ԺՌՊ-ն՝ 52<sup>4</sup>, որը հարկավոր է բացատրել ընտրութիւնների մաթորիտար սիստեմով: Միաժամանակ Ստամբուլի վիլայեթում դեմոկրատական պարտիան ստացավ 27 մանդատ<sup>5</sup>:

Դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը ընտրութիւններում տարրեր կերպ մեկնաբանվեց Թուրքիայում և նրա սահմաններից դուրս: Այսպէս, օրինակ, Ս. Փարսադանը, Զ. Հունշան և Յու. Գյուլթուրքը դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը բացատրում էին այն բանով, որ նա իր առջև խնդիր չէր դնում գրավել իշխանութիւնը, այլ ձգտում էր ազգը նախապատրաստել ազատութեամբ ու դեմոկրատիայով լի կյանքի, ինչպէս նաև բազմապարտիական քաղաքական պայքարի<sup>6</sup>: Ֆահրիյե Յազգանը, Մերիման Սարգարլարը, Մյուսթերիմ Քյամիլ Սուն և Իսթեֆ Մախտանը դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը դիտում էին որպէս դեմոկրատիայի հաղթանակ<sup>7</sup>:

Արեմտյան մամուլի որոշ օրգաններ դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը բացատրում էին մասնավոր ձեռնարկատիրութեան ազատութեան ծարավի բուրժուազիայի պաշտպանութեամբ միայն<sup>8</sup>:

Թուրքական և այլ պատմաբանների վերոհիշյալ ասույթներն ու մամուլի օրգանների կարծիքները չեն բացահայտում ընտրութիւններում դեմոկրատական պարտիայի տարած հաղթանակի իս-

<sup>1</sup> A. E. Yalman, p. 246.

<sup>2</sup> «Вопросы экономики», 1950, № 7, стр. 100.

<sup>3</sup> «Economist», 1954, 15 may, supplement «Turkey», p. 1.

<sup>4</sup> «Вопросы экономики», там же, стр. 100.

<sup>5</sup> A. E. Yalman, p. 246.

<sup>6</sup> S. Parsadan, C. Hunca ve Y. Gökürk, s. 51.

<sup>7</sup> Fahriye Yazgan, Meriham Serdarlar, «Türkiye Cumhuriyeti tarihi», İstanbul, 1956, s. 170; Mükerrrem Kamil Su, s. 176; R. Mantran, «Histoire de la Turquie», Paris, 1952, p. 126.

<sup>8</sup> «Fortune», 1954, June; «Foreign Affairs», 1954, July, vol. IV, p. 627; «Spectator», 1960, 2 december, p. 889.

կական պատճառները: Այդ հաղթանակը նոր դարաշրջան չէր բացում երկրի պատմության մեջ և ոչ մի կապ չունեիր դեմոկրատիայի հաղթանակի հետ:

Դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակի պատճառներից մեկը թուրք ժողովրդի լայն դժգոհությունն ու հիասթափությունն էր ԺՌՊ-ի երկարամյա կառավարումից, որը չէր կարողացել և չէր էլ ցանկացել լուծել երկրի արմատական սոցիալական պրոբլեմները: Աշխատավոր մասսաները հույս ունեին, թե դեմոկրատական պարտիան կկարողանա ապահովել տնտեսական վերելքը, կենսապայմանների բարելավումն ու դեմոկրատական ազատությունները: Կոմպարտիայի և առաջադիմական այլ կազմակերպությունների բացակայությունը թուրքական շարքային ընտրողին հնարավորություն չտվեց արտահայտելու իր աղատ կամքը, և նրա ձայները փաստորեն բաժանվեցին այդ երկու պարտիաների միջև: Դեմոկրատական պարտիան իշխանության գլուխ անցավ բուրժուազիայի և կալվածատերերի բազմակողմանի աջակցության շնորհիվ, որոնց շահերը ֆափոքարեղ և պաշտպանում էր: Բայց դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակը համապատասխանում էր նաև երկրի կառավարող դասակարգերի դասակարգային ընդհանուր շահերին՝ իշխանությունը դարձյալ մնաց հուսալի ձեռքում, շահագործողների ու ռեակցիոնիստների ձեռքում:

Մեջլիսի ընտրություններում դեմոկրատական պարտիայի տարած հաղթանակի պատճառներից մեկն էլ ԱՄՆ-ի «օգնությունն» էր: Թուրքական Մեջլիսի ընտրությունների նկատմամբ ԱՄՆ-ի կառավարող շրջանների վերաբերմունքը ելնում էր հետևյալ նկատառումներից. և ԺՌՊ-ն և դեմոկրատական պարտիան հանդես էին գալիս որպես Թուրքիայի ազգային շահերը ԱՄՆ-ի ագրեսիվ արտաքին քաղաքականությանը ենթարկելու կողմնակիցներ: Այնպես որ, երկու պարտիաների արտաքին-քաղաքական դիրքորոշումներն էլ միասնամաճն գոհացնում էին ԱՄՆ-ին: Ինչ վերաբերում է այդ պարտիաների ներքին քաղաքականությանը՝ դեմոկրատական տարրերին ճնշելու և ռեակցիոն ուժերի դիրքերը ուժեղացնելու քաղաքականությանը, ապա դա նույնպես համապատասխանում էր ամերիկյան իմպերիալիզմի ձգտումներին, որը հանդես է գալիս միջազգային ռեակցիայի բոլոր ուժերը իր հովանու տակ միավորելու պլաններով: Բայց ԱՄՆ-ը հաշվի էր առնում նաև այն, որ ԺՌՊ-ի էտատիզմի քաղաքականությունը չի նպաստում օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի էքսպանսիային Թուրքիա, դա առաջ էր բերում ամերիկյան մոնոպոլիստների վրդովմունքը, որոնք երկ-

բորդ համաշխարհային պատերազմից հետո ուժեղացրել էին իրենց գործունեությունը կապիտալիստական աշխարհի բոլոր անկյուններում։ Օտարերկրյա մոնոպոլիաներին միանգամայն բավարարում էին դեմոկրատական պարտիայի պահանջները էկոնոմիկայի բնագավառում՝ էտատիզմի սահմանափակումը, մասնավոր-արդյունաբերական ձեռնարկատիրության շրջանակների ընդլայնումը և օտարերկրյա կապիտալի ներգրավումը։ Այս ամենին գումարած նաև այն, որ ԱՄՆ-ը դիտեր ԺՌՊ-ի ռեժիմի անժողովրդականությունը և գերադասեց պաշտպանել դեմոկրատական պարտիային։ Ուստի ԱՄՆ-ը մեծ օգնություն ցույց տվեց նրան՝ իշխանության գլուխ անցնելու գործում։ Պատահական չէ, որ երբ հայտնի դարձավ դեմոկրատական պարտիայի հաղթանակի լուրը, ԱՄՆ-ի Պետական դեպարտամենտը հատուկ հայտարարությամբ շնորհավորեց Բայար-Մենդերեսի պարտիայի հաղթանակը։ Սակայն հարկավոր է ընդգծել, որ եթե ընտրություններում դարձյալ հաղթանակ տաներ ԺՌՊ-ն, ապա ԱՄՆ-ը կպաշտպաներ նրան, քանի որ վստահ էր, որ վերջինս առաջվա նման վարելու է պրոամերիկյան քաղաքականություն։ Ինչ վերաբերում է ԺՌՊ-ի տնտեսական քաղաքականությանը ապա ԱՄՆ-ը կկարողանար այն փոխել ամերիկյան մոնոպոլիաների օգտին, այդ նպատակի համար օգտագործելով իր ռազմական և տնտեսական «օգնությունը»։

Թուրքիայի կառավարման երկպարտիական բուրժուական սիստեմը սկզբից ևեթ ընդունեց նույնպիսի հակաժողովրդական ռեակցիոն բնույթ, ինչպես և կապիտալիստական սիստեմի մյուս երկրներում։

Ընտրությունների արդյունքները հայտարարվելուց հետո կազմվեց նոր կառավարություն, որի անդամներն էին միայն դեմոկրատական պարտիայից ընտրված Մեջլիսի դեպուտատները։ Կառավարությունը գլխավորեց Մենդերեսը, իսկ Քյոփրյույուն գրավեց արտաքին գործերի մինիստրի պաշտոնը։ Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Բայարը<sup>1</sup>, իսկ Մեջլիսի նախագահ՝ Կորալթանը։ 1950 թվականի մայիսի 29-ին Մենդերեսը Մեջլիսում հանդես եկավ նոր կառավարության ծրագրի շարադրությամբ, որով վերջինս խոստանում էր վերացնել գործազրկությունը, առողջացնել էկոնոմիկան և ֆինանսները, ճանաչել բանվորների՝ քործադուլի և ազատ արհմիությունների իրավունքը, խոսքի ու մամուլի

1 Պրեզիդենտ ընտրվելուց հետո Բայարը թողեց պարտիայի Կենտկոմի նախագահի պաշտոնը։ Նրա տեղը ընտրվեց Ա. Մենդերեսը։

ազատությունը, ամրապնդել ազգային անկախությունը: Մրազրում նշվում էր նաև, որ նոր կառավարությունը ամեն կերպ ձգտելու է ընդլայնել տնտեսական, քաղաքական ու կուլտուրական կապերը ԱՄՆ-ի հետ<sup>1</sup>, բարեկամական հարաբերություններ հաստատել հարևան պետությունների հետ և նպաստել խաղաղությանն ամբողջ աշխարհում: Բայց Մենդերեսը առանձնապես ընդգծեց, որ իր կառավարությունը կենսագործելու է «Տրումենի դեկլարինայի» հիման վրա ստորագրված ամերիկա-թուրքական համաձայնությունը և իրականացնելու է երկրի հետագա ռազմականացումը: Կառավարության ծրագրում պարզ ակնարկվում էր, որ նա մտադիր է խիստ միջոցներ ձեռնարկել թուրք ժողովրդի դեմոկրատական շարժումը ճնշելու համար: Բայարը հայտարարեց նաև, որ դեմոկրատական պարտիայի կառավարությունը չի փոփոխելու ԺՌՊ-ի արտաքին քաղաքականությունը<sup>2</sup>:

\* \* \*

Դեմոկրատական պարտիայի հետագա ամբողջ ներքին քաղաքականությունը տեղաված է եղել երկիրը ամերիկյան իմպերիալիզմի ռազմա-ստրատեգիական պլանցդարմի վերածելու նպատակին: Դեմոկրատական պարտիան աջակցում էր օտարերկրյա մոնոպոլիստական կապիտալի, առանձնապես ամերիկյան և արևմտագերմանական մոնոպոլիաների ներխուժմանը: Մենդերեսի կառավարությունը ԺՌՊ-ից ավելի հեռու գնաց ազատությունն ու դեմոկրատիան, առաջադիմական ուժերին, կոմպարտիային ու ազգային փոքրամասնություններին ճնշելու և հալածելու ասպարեզում: Դեմոկրատական պարտիան կանգնեց ներքաղաքական կյանքի բոլոր ոլորտներում ռեակցիան ուժեղացնելու ուղու վրա:

Բայար-Մենդերեսի կառավարող կլիկը սկսեց հալածել նաև մամուլի բուրժուական օրգաններին ու պարտիաներին, առանձնապես ԺՌՊ-ին, ճնշել բուրժուական ազատությունները. դա վկայում է, որ դեմոկրատական պարտիան ձգտում էր հաստատել իր դիկտատուրան և անցնել կառավարման զուտ ֆաշիստական ձևերի:

Արտաքին քաղաքականության բնագավառում Մենդերեսի կառավարությունը ամենաակտիվ մասնակցություն էր տենենում ա-

<sup>1</sup> „Fortnightly“, 1951, may, p. 319.

<sup>2</sup> „Ulus“, 1950, 30 mayis.

<sup>3</sup> G. Lenczowski, The Middle East in World affairs, New York, 1952, p. 151.

մերիկյան իմպերիալիզմի բոլոր պրովոկացիաներում, որոնք ուղղված էին խաղաղության ու դեմոկրատիայի դեմ, համաշխարհային սոցիալիստական սիստեմի ու արաբական ժողովուրդների ազատագրական պայքարի դեմ:

Դեմոկրատական պարտիայի ներքին և արտաքին ռեակցիոն քաղաքականությունը վատթարացրեց երկրի տնտեսական ու ֆինանսական վիճակը, աշխատավոր մասսաների նյութական դրությունը, որի հետևանքով է՛լ ավելի սրվեցին դասակարգային հակասությունները:

Ոպոզիցիոն պարտիաները, որոնք խմբավորվել էին ԺՌՊ-ի շուրջը, որոշեցին օգտագործել ժողովրդական ամենալայն մասսաների դժգոհությունը կառավարության քաղաքականությունից և ակտիվացրին իրենց պայքարը նրա դեմ: Բայց սկսած 1960 թվականից դեմոկրատական պարտիան է՛լ ավելի ուժեղացրեց հալածանքները իշխանության համար պայքարող իր ախոյանների դեմ: Երկիրը սկսեց ապրել ներքաղաքական լուրջ ճգնաժամ, որը միահյուսվում էր տնտեսական ու ֆինանսական ճգնաժամի հետ: Բայց դա միաժամանակ դեմոկրատական պարտիայի կառավարման և կառավարման բուրժուա-կալվածատիրական ամբողջ սիստեմի ճգնաժամն էր:

Ստեղծված դրությունից ելք որոնելով, 1960 թվականի մայիսի վերջին բանակի մի խումբ բարձրաստիճան սպաներ գեներալ Զեմալ Գյուլսելի գլխավորությամբ կատարեցին զինվորական հեղաշրջում և տապալեցին դեմոկրատական պարտիայի իշխանությունը: Հետագայում գումարվեց Սահմանադիր ժողով, որը մշակեց նոր կոնստիտուցիա: 1961 թվականի հոկտեմբերին նոր կոնստիտուցիայի հիման վրա անցկացվեցին Մեջլիսի ընտրություններ: Ազգային պալատում դեպուտատական տեղերի մեծ մասը շահեց ԺՌՊ-ն, իսկ սենատում՝ արդարության պարտիան, որը բաղկացած էր գլխավորապես դեմոկրատական պարտիայի նախկին անդամներից ու ռեակցիոն զանազան տարրերից: Հանրապետության պրեզիդենտ ընտրվեց Զ. Գյուլսելը: Նոր կառավարությունը, որը կազմված է ԺՌՊ-ի և արդարության պարտիայի անգամներից, գլխավորեց Իսմեթ Ինենյուն:

Այսպիսով, իշխանությունն ընկավ առաջվա նման ֆուլյն տիրապետող դասակարգերի՝ թուրք կալվածատերերի ու բուրժուազիայի ձեռքը, որոնք չեն ցանկանում ու չեն էլ կարող լուծել երկրի արմատական սոցիալական պրոբլեմները:

Р. П. КОНДАКЧЯН

МЕЖПАРТИЙНАЯ БОРЬБА В ПОСЛЕВОЕННОМ  
ТУРЦИИ И ПРИХОД К ВЛАСТИ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ  
ПАРТИИ

Р е з ю м е

В статье исследуются следующие вопросы: внутривнутриполитическая обстановка Турции после окончания второй мировой войны, кризис внутренней и внешней политики и однопартийной системы правления Народно-республиканской партии, возникновение оппозиции внутри нее, образование Демократической партии и ее приход к власти. Подвергнуты критическому анализу ошибочные взгляды буржуазных историков в вышеуказанных вопросах.